

HING JA VAIM

4. Usundi üldise kujunemise üheks tähtsamaks lähtekohaks on ürgnimlik ettekujutus mingi hingelise jõu olemasolust kehalise jõu kõrval ja käsitus hingest kui niisugusest, siit edasi käsitus mingist iseseisvast hingelisest olevusest, keda nimetame harilikult vaimuks (vrldl. saksa Seele — Geist, inglise soul — ghost). Hingeusu algupära baseerub iseendast mitmel erialusel, kust on tekkinud ja arenend erilised käsitused hingest. Neist käsitustest päämised on hinge vahenditu ühtumine inimkeha ja selle üksikute elunditega (Körperseele), hingamise ja hingeõhuga (Hauchseele), inimese varjuga (Schattensee) ja lõpuks lihtsalt inimese nimega (Namensee) (Mainimata ilmakuulsaid suurteoseid, mis käsitlevad usundi põhiprobleeme, olgu juhitud tähelepanu soome usunditeadlase Uno Holmberg'i populaarsele kokkuvõttele "Jumalauskon alkuperä" (1916), mis huvitab meid sellepärast, et siin usundi üldprobleeme valgustetakse näidetega just soomesugu rahvaste alalt. Vt. ka H. Paasonen: Über die ursprünglichen seelenvorstellungen bei den finnisch-ugrischen völkern (SUSA XXVI4).). Ilma et hakata ligemalt eriteleva hingeusu üldisi avaldusvorme, esitetaгу alamal ainult kokkuvõtte hinge ja vaimu mõistete suhtest praeguse liivlase usundilises teadvuses.

5. Põlise soomesugu sõna hing vaste liivis jeng (lvÜ) tähendab kõigepäält hingamist, hingust (Atem, Hauch), siis igasugu elava olevuse hinge (Seele), edasi surnud hinge resp. surnut (der Tote — sellest üksikasjalikumalt vt. surnute päätükis § 82 ja 90), ka haldjat ehk deemonit, näit. nimetus metsahinged = mõtsa-jengõd (Sr) väljendab metsahaldjaid, mere-neitsid noorad olevat sellised hingeneitsid = jengneitsõd (*Sr), s.t. haldjaneitsid, ja lõpuks hing tõlgitseb mõnikord üldse igasugu üliloomulikku olevust, vaimu, näit. "hää vaim või paha vaim" == juva jeng aga äbjuva jeng (L 102), ka külming (vt. vastavat päätükki) on "hing" (Ir 11), isegi närtsest varanduse hankimiseks tehtud fetiš ehk nn. "laps" on "hing" (Sr 73). Iseloomustav on inimesegi nimetus liivi keeli, mis identifitseerib inimese mõiste hinge mõistega: risthing (lvÜ) s.t. "ristihing", milline termin on moodustel ilmsesti ristiusu mõjul (Sama tüübiline ristiusu mõju peegeldub veelgi ilmekamalt Lutsis, kus "katolik" tähendab ristiinimest resp. inimest üldse (O. Kallas, 80 Lutsi Maarahva Muinasjuttu 381, nr. 65), kuna sellevastu "lüter" s.t. luterlane esineb sõimusõnana kas või näit. kärbségi pihta: "lütera' pörglazõ" (P. Voolaine). — Ka idavadjas entši < *henki tähendab niihästi hinge kui inimest, kuna läänevadjas esineb eriti iseloomualtav vahe: omakeelne häälikusääduslikult arenend entši tähendab hinge, kuna hilisemal ajal soome murdeist laenatud sama sõna henki-kujul väljendab inimest (Kettunen, Vatjan kielen äännehistoria, 21, 61, 102). — Vrdl. eestiski: "meie talus ei ole täna ühtki hinge (s.t. inimest) ~ hingelist kodus". — Lõunavepsas asi on läind nii kaugale, et põhjemalt murdeist laenatud inehmõ (= deminutiiv sõnast inimene) tähendab kuradit (Kettunen, E. Kirjandus 1925, lhk 368).)

6. Nõnda siis näeme, et üks ja seesama jeng-sõna tõlgitseb liivis nii "hinge" kui ka "vaimu", kõnelemata muist tähendusist. Selle puuduse kõrvaldamiseks on laenatud lätist eriti just vaimu väljendamiseks gara (lvÜ) < lt gars, väga laiade tähendusfunktsiooniga, ms.:

- 1) der Dampf, der Qualm in der Badstube;
- 2) der Geist, Lebenshauch, Seele;
- 3) der Geist, die Lebenskraft, der Lebensmut jne. jne.;
- 9) der Geist, überirdisches Wesen, so namentlich die Seele eines Verstorbenen, das Gespenst' jne. (ME).

— Jälgides gars-sõna tähenduslikku arenemist lätis ja arvestades selle sõna haruldase levimisega võrdlemisi muu läti mütoloogilise terminoloogia kõrval, on arusaadav, miks ka liivi keelde laenatud gara on kodunend siin kõnekeeles väga populaarseks vastavais tähendusraames: inimese vaim vastandina kehale on gara (lvÜ) ja üldse igasugu üliloomulik olevus on gara (näit. L 28, L 48, Kr 78, Kr 110, V 93). Iseäranis armastetakse tarvitada gara-sõna just hääde ja halbade vaimude defineerimiseks ühenduses vastava atribuudiga: hääd vaimud = juvad garad (näit. Sr 4, Kr 151), pahad vaimud = äbjuvad (s.t. “eihuvad”) garad (näit. Kr 122, Pr) ehk slikt'id garad (Kr 103, Kr 105, Pr, V) ja isegi kuradi vaimud = kuře garad (Kr 66). Sellised “hääd” ja “halvad” vaimud on ristiusu sünnitusi, ja väga tõenäoliselt gara-sõna levimist juba lätigi keeles ja eriti veel liivi rannikul on soodustand mõjuvalt kaasa aastasadu läti keeli peetud liivi keelt mitteoskavate vaimulikkude jutlused, milledes hääd ja pahad vaimud esinesid alatasa just gara-sõna läbi väljendetuina ja siirdusid kirikust koguduse kodudessegi kõnekeeles alatasa tarvitetavaiks sõnuks, nii et on tõrjund välja omakeelse terminoloogia (Huvitava paralleeli sellest, kuis just kirikukeel mõjutab teatud sõnade erilist levimist (sageli isegi moondund (kujul!), pakub eestis issand-sõna, mis on üldistund maakeelt halvasti tundvate ja moonutavate (vrld. lisaks vana kirjaviisi!) vaimulikkude kaudu kogu eesti keele alale jumala tähenduses, kuna ta selles tähenduses on arvatavasti lihtsalt nn. tõlkelaen muude kiriku-terminoloogia tõlgete hulgas: vrld. ladina dominus, vene Господь, saksa der Herr > issand jumal (jumal issake, issa pojuke ja püha vaimuke), ka lätis esineb “kungs” vastavas tähenduses kirikukeele mõjul (vrld. Kraasnas “puustuze-jezändä” — O. Kallas, Kraasna Maarahvas 67, 79).). Kirikukeelega vast seletub osalt samuti, miks öeldakse omakeelse “ei-hüva” = äbjuva gara kõrval ka keskalasaksast laenatud “slikt”“ gara (vrld. lt slikt's ‘schlecht’ Ulm).

Tõenäoliselt omakeelne hing = jeng on esinend varemini üldisemalt läti laenuvaste gara asemel: veel praegugi juvad garad kõrval öeldakse ka juvad jēngōd (Pr), kod-gara ja kod-jeng väljendavad ühtviisi koduhaldjat (L) jne. Ning kõigest läti mõjust hoolimata tehakse täniseni kindel vahe terminis hingede aeg = jēngōd ājga (lvÜ, vt. surnute päätükki), kus ei öelda kunagi garad ājga, olgugi et lätis esineb paralleelselt nii velu laiks kui gaŗu laiks ja isegi gaŗu mēnesis, s.t. “vaimude kuu” (oktoober), — küllap hingede aja mõiste juurdub nii tugevasti liivlaste minevikus, et isegi selle terminit pole suutnud tõrjuda kõrva hilisemal ajal võidukalt pääletungiv läti laensõna gara. Mõnel muul juhusel öeldakse küll liiviski surnute kohta kah garad (Sr 58—60, Kr 151, Pr, V), näit. ta ajas halva “gara” hauda tagasi (V). Lõpuks gara on tungind haldjategi terminoloogiasse: mereneitsi nōra on gara (Sr 55), laevahaldja potermann on merevaim = mjer-gara (L 90, vrld. Sr 51), veeisa kõrval öeldakse ka veevaim = vjed-gara (Pr 113) ja mäehaldja on kalnō-gara (Pr 138). — Ühe sõnaga, liivi

keeles kiriku ja kes teab milliste muude asjaolude mõjul moodsaks ja üldtarvitetavaks saand läti laensõna gara vastab täielikult eesti vaim-sõna tähenduslikke funktsioonele ja tarvitamisrohkusele. Aga mis see “vaim”-sõna siis eestiski lõppude lõpuks muud on, kui tõkelaen saksa Geist-sõnast (üliloomuliku olevuse tähenduses) või vähemalt saksa keele mõjul — ja jällegi just saksa pastorite ehk “vaimulikkude” kaudu! — eesti keeles nii laiali levinend (Vrdl. U. Holmberg, Wassergottheiten 175: Wassergeist > veevaim jne. — Soome vaimo ‘naine’ tähenduslikust arenemisest vt. Virittäjä 1901, lhk 7.).

Huvitav à propos on jälgida keeleinstinkti nüansse ka kirikliku termini sanctus Spiritus tõlkimisel: der heilige Geist resp. святой духъ eeskujul öeldakse eestis üldiselt püha vaim, samuti lätis svētais gars. Ka Lutsis öeldakse “püha vaim”, kuid siin see “vaim” on juba ainult “muistinõ paatre sõna” (NB reminiscens eestikeelsete jutluste aegelt kodumaal!); Lutsi kõnekeeles vaim-sõna ei tunta enam sugugi, vaid inimesil on “hing” ja “tõpral — toss”, muu midagi (P. Voolaine andmeid.). Kraasna maarahvas ei tunne aga vaim-sõna üldse, vaid sääl esineb sanctus spirituse tähenduses “jumala heng” (O. Kallas, Kraasna Maarahvas 65.), kuna liivi keeles ei ole ei “püha vaimu” ega “jumala hinge”, vaid keskelt läbi “jumala vaim” = jumal gara (Kr 18, Pr), mis teinekord võib tähendada aga ka lihtsalt hääd haldjat (Sr) või jumala inglit (Pr) (Vrdl. niisama “jumalamees” = jumal-miez tähendab kord prohvetit (Pr 104), teinekord aga hääd kaitse-vaimu külvamisel (Pr 111).)!

7. Saarimaa (Vir 91—92) identifitseerib gara-sõnaga ja asetab liivi “mütoloogiliste olevuste” nimekirja ka veel ühe põlise soome-ugri sõna: leil == läul (lvÜ), esitades näitena “tal on leil välja läind, tal enam leili pole sees” (Sr). Arvatavasti on juhtind Saarimaa tähelepanu sellele sõnale märkus Sjögren-Wiedemanni sõnaraamatus: lävl ‘heisser Wasserdampf, Dampfbad, Schwitzbad, Hauch, in L (= NB Salatsi liivis!) auch Geist’. Ja tõepoolest, tänapäevgi öeldakse liivis näit. üldise “hingekurk” = jeng-kurk (lvÜ) kõrval mõnikord ka “leilikurk” = läul-kurk (Sr, Kr, — vrdl. It vėsmas rikle, mitte gara r-), niisama harilikuma ja pieteetsema kõnekäanu “hing välja läind” (L, Pr, V) kõrval öeldakse tooremas ja vallatumas stiilis “laskis leili välja” (Pr, V), sedagi öeldavat küll enam looma puhul (Pr), — järelikult siis just sellesamas tähenduses, nagu lõuna-eestis öeldakse toss väljas, laskis tossu välja (põhja-eestis harilikult hing väljas, heitis hinge, Soomes henki meni, henki on pois). Kauge- mais sugukeeltes leidub küll paar paralleeli “hinge” ja “leili” (resp. auru) mõistete kokku- puutumisest (Virittäjä 1901, lhk. 7; U. Holmberg, Jumalauskon alkuperä 21. — Saunaleili pühakspidamisest Eestis Hornungi aegu vt. E. Kirjandus 1921, lhk 18.), kuid liig julge on siiski oletada liivi esitet fraases kajastusi muistsest ajast, kus hinge kujuteldi olemuselt auruna. Praeguses liivis laul ei ole küll mingi “mütoloogiline olevus”, nagu eeldab seda Saarimaa, vaid lihtsalt piltlik figuur, poolnaljatelev stiilivõte, mille algupära ei tarvitse otsida igivanast mütoloogilisest käsitusest, vaid tõenäolisemalt küll hoopis uuemast ajast: liivi läul-sõna hinge tähenduses näib olevat lihtsalt nn. tõkelaen läti eelpool käsiteldud gar(s)-sõnast, mis tähendab algupäraselt just auru, leili (sama tüvi, mis vene горѣть, leedu gāras, ‘der Dampf’, ME, sub gars) ja mis lätiski tähendab ühtlasi hinge, mida on kujuteldud

aurutaolisena — sellest siis ütlus garu izlaist' den Geist aufgeben, fahren lassen' (ME), edasi gars tähendab lätis üldse igasugu vaim-olevust, ja Sjögren-Wiedemann noteerib seda Salatsi lätistund liivis ka läul-sõna kohta, kuid küllap säälgil läul-sõna vaimu tähenduses on öeldud juhuslikult ja ilmsesti igapäev kõneldava läti keele mõjul. — Vaevalt siis spetsiaalselt liivi, vaid ennem küll läti keeles on sooritet leili ja hinge mõistete uhtumine, mis sellisena on siirdund juba valmi käsitusega liivi keele alale; kuid säälgil saunaleili tõlgitsemiseks oli olemas juba oma sõna laul (ja sellepärast läti gara-sõna ei laenatud mitte leili tähenduses!), kuna vaimu mõistele vastavat väljendust polnud ja selleks laenatigi siis gara. Raske on väita, mis on mõjutand eesti piltliku kõnekäändu “leil väljas” tekkimist (On ju küllalt veel muidki selliseid piltlikke kõnekäände ilma vähemagi mütoloogilise tagapõhjata, näit. “ajas koivad sirgu”, vrld. Soomes “ketaransa (s.t. kodarad!) pystyyn heitti” jne.), kuid väga võimalik, et näit. lõuna-eesti “laskis tossu välja” on kujunend omakorda vene ütluse выпустиль душу eeskujul või mõjul (H. Ojansuu tahab ühendada toss-sõna auru tähenduses soome vastega tuoksu ‘lõhn’ (eL ks > ss) — vt. KsVk I 178. — Ka liivis esineb toiss-sõna vaste: tosa-pila (Ii, Ir, Pr) tähendab aurupilve (NB tosa ei ole aga häälikuliselt ühendetav soome tuoksu'ga).). Igatahes peaks olema ettevaatlikum, eeldades aur-hinges meie hõimude ürgaegade usundiliste käsituste kajastust (Sinnapoole tüürib ka H. Paasonen oma üldmainitud artiklis (SUSA XXVI), kus ta kokkuvõttes jõuab lõpptulemusele, et inimhinge käsituses soome-ugri rahvail ei mängi rolli germaani atem, hingus, vaid meie sugurahvaile omane on ettekujutus hingest kui inimese varjust (Schattenseele), mis psükoloogiliselt baseerub vast nägelisil mälestusil ja unedel surnuist.).